

СЕМІОТИКА ЧЕРВОНОГО КОЛЬОРУ В САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ РАННЬОЗЕМЛЕРОБСЬКИХ СПІЛЬНОТ: ВІД БЛИЗЬКОГО СХОДУ ДО ТРИПІЛЛЯ

У статті досліджується роль червоного кольору в сакральній архітектурі та релігійних практиках ранньоземлеробських суспільств Трипілля та Близького Сходу.

На основі археологічних даних Небелівського храмового комплексу та інших трипільських пам'яток автор аналізує систематичне використання червоних пігментів у храмових спорудах, святилищах і побутових місцях культу. Встановлено, що червоний колір відігравав фундаментальну роль у релігійно-обрядовій практиці, будучи не просто декоративним елементом, а складовою цілісної знаково-символічної системи, яка структурувала сакральний простір відповідно до міфологічних уявлень.

Виявлено спільні риси в застосуванні червоних пігментів у культових спорудах трипільської культури та близькосхідних неолітичних комплексів (Чатал-Гююк, Телль-Брак, Айн-Газаль, Чайоню-Тепесі, Хачилар, Телль Карамель), що свідчить про існування архетипних уявлень або складних культурних взаємовпливів між ранньоземлеробськими спільнотами.

Визначено основні ймовірні аспекти символічного значення червоного кольору: маркер сакрального простору, символ материнського начала, індикатор трансформації та переходу, елемент астрономічної символіки та засіб психоемоційного впливу під час ритуалів.

Ключові слова: символіка кольору, культові споруди, Трипільська культура, Близький Схід, космологія, ритуальні практики.

Tetiana Havryliuk

THE SEMIOTICS OF THE RED COLOR IN SACRED COMPLEXES OF EARLY AGRICULTURAL COMMUNITIES: FROM THE NEAR EAST TO TRYPIILLIA

This article explores the role of the red color in the sacred architecture and religious practices of early agricultural societies in Trypillia and the Near East.

Based on archaeological data from the Nebelivka temple complex and other Trypillian sites, the author analyzes the systematic use of red pigments in temple structures, sanctuaries, and domestic cult places. It is established that red color played a fundamental role in religious and ritual practices, being not just a decorative element, but an integral part of a comprehensive sign-symbolic system that structured the sacred space in accordance with mythological concepts.

Common features have been identified in the use of red pigments in the cultic structures of the Trypillian culture and Near Eastern Neolithic complexes (Çatalhöyük, Tell Brak, Ayn Ghazal, Çayönü Tepe, Hacilar, Tell Karamel), indicating the existence of archetypal concepts or complex cultural interactions between early agricultural communities.

The main probable aspects of the symbolic meaning of red color have been identified: marker of sacred space, symbol of the maternal principle, indicator of transformation and transition, element of astronomical symbolism, and a means of psycho-emotional influence during rituals.

Keywords: color symbolism, cultic structures, Trypillian culture, Near East, cosmology, ritual practices.

Актуальність, мета та методологія. Колір як культурний вияв відіграє важливу роль у формуванні символічних систем і ритуальних практик давніх суспільств. Особливе місце в цьому контексті належить червоному кольору, використання якого зафіксовано в багатьох неолітичних / енеолітичних культових комплексах Євразії.

Систематичний аналіз застосування червоного пігменту в сакральних спорудах різних ранньоземлеробських культур дає змогу виявити спільні риси в космологічних уявленнях населення Євразії періоду неоліту та раннього енеоліту.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю поглибленого розуміння символічних систем доісторичних суспільств через призму

матеріальної культури. Вивчення кольорової символіки в сакральній архітектурі дає змогу реконструювати важливі аспекти релігійного світогляду та ритуальних практик давніх землеробів.

Метою статті є виявлення особливостей використання та символічного значення червоного кольору в неолітичних культових спорудах Євразії на основі порівняльного аналізу археологічних матеріалів із пам'яток Близького Сходу та України.

Методологічною основою дослідження є комплексний підхід до аналізу археологічних даних, що передбачає:

– порівняльний аналіз археологічних комплексів з території Близького Сходу та України;

- структурно-семіотичний аналіз символіки кольору;
- міждисциплінарний підхід з використанням даних археології, культурної антропології та історії мистецтва;
- контекстуальний аналіз використання червоного пігменту в різних елементах культових споруд.

Виклад основного матеріалу. Небелівський храмовий комплекс трипільської культури надає важливі свідчення використання червоного кольору в сакральній архітектурі. За археологічними дослідженнями, стіни, підлога, сім вівтарів вогню, пороги та аркоподібні конструкції були пофарбовані в червоний колір (Відейко, Бурдо, 2015, с. 325), що створювався за допомогою природних мінеральних барвників на основі вохри. Особливо важливим є те, що червоний пігмент наносився на стіни храму в кілька шарів, що свідчить про регулярне оновлення сакрального простору й особливу увагу до підтримання його ритуальної чистоти.

Для отримання інтенсивного червоного кольору трипільці використовували спеціальну технологію випалювання вохри за високих температур, що надавало барвнику яскравішого та стійкішого відтінку. Також у будівництві храму використовувалася червона глина. Такий підхід вказує на глибоке розуміння символічного значення червоного кольору та його важливості в релігійній практиці.

Червоний колір у Небелівському храмовому комплексі був виявлений на ритуальних предметах, зокрема на культовому посуді та фрагментах антропоморфної пластики (Трупілія). Також знайдено конусоподібні фішки, пофарбовані в червоний колір, які, ймовірно, були частиною облікової системи храму та пов'язані з Небелівським диском (автентичним храмовим календарем) (Завалій, 2021, с. 88).

Особливим явищем Небелівського храму стало центральне заглиблення (яма) в головному ритуальному залі, яке співвідноситься з умовним храмовим центром та ймовірним центральним храмовим символом. Саме в цій центральній ямі знайшли залишки червоної фарби (Завалій, 2021, с. 88).

Небелівський храмовий комплекс трипільської культури демонструє комплексне використання червоного кольору в сакральному просторі та його фундаментальне значення в релігійній символіці трипільців.

Важливою знахідкою, яка свідчить про традиції сакрального храмовбудування трипільців, є фрагмент керамічної моделі храму, виявлений у поселенні Небелівка (Early, 2021, р. 379). Ця знахідка певною мірою відображає концепції храму, які існували як у цьому поселенні, так і в трипільській культурі загалом. Керамічний фрагмент мініатюри храму підкреслює значущість червоного кольору

в релігійних практиках трипільців, оскільки його внутрішня частина була пофарбована в червоний колір, і сліди цієї природної фарби збереглися до археологічного відкриття. Керамічна модель храму з поселення Володимирівка також зберегла фрагменти розпису, виконані червоним кольором (Відейко, 2014, с. 18).

На трипільському поселенні Коломийщина в центрі поселення виявлено сакральну споруду (за сучасними дослідженнями, Завалій) стародавніх землеробів. Інтер'єр споруди був переважно виконаний у червоних кольорах, про що свідчать залишки темно-червоної вохристої фарби (Трипільська, 1940, с. 22, 27, 45, 47). Вивчення внутрішнього оздоблення святилища на поселенні Коломийщина показало, що червона вохра використовувалася не хаотично, а за чітко продуманою системою. Насичений червоний колір покривав вівтарні конструкції, підкреслюючи їхнє сакральне призначення. Стіни споруди були розписані з домінуванням червоного кольору. Це красномовно свідчить про особливий статус цієї споруди та складність семантики червоного в трипільській культурі.

Символ червоного кольору виходить за межі ритуального простору культових споруд трипільців і поширюється також у житловий простір, особливо в зонах, пов'язаних із домашніми вівтарями (Відейко, 2014, с. 53), побутовими печами (Трипільська, 1940, с. 18, 22, 250) та культовою керамікою (Early, 2020, р. 285–288). Археологічні дослідження показують, що в деяких випадках червоною фарбою позначалися пороги, входи та периметри жител (Трипільська, 1940, с. 277). Такий вияв, за етнографічними паралелями, може трактуватися як створення особливого переходу між світоглядними зонами сакрального (у цьому випадку культ домашнього простору) та профанного.

На трипільських поселеннях виявлено спеціальні ями з відкладеннями червоної вохри, що використовувалася під час ритуальних дійств. У Майданецькому знайдено культову круглу площадку із численними слідами червоного пігменту та червоного посуду в ритуальному комплексі, де були використані два черепи диких турі (Christian).

Таким чином, червоний колір як сакральний вияв виходив за межі культових споруд трипільців, маркуючи сакральні елементи та простори, зокрема й повсякденного середовища. Це допомагає розширити предметне поле дослідження релігійно-міфологічних уявлень трипільської культури, включаючи до нього не лише храмові комплекси та святилища, а й житлові споруди та ритуали під відкритим небом. Такий підхід створює більш нюансоване розуміння взаємозв'язку між матеріальною культурою та духовними практиками, демонструючи, як колірна символіка виступала універсальним

посередником між різними рівнями трипільського сакрального простору.

Розглядаючи використання червоного кольору в культових спорудах і сакральних практиках трипільської культури та проводячи паралелі з ритуальними спорудами Близького Сходу, можна виявити глибинні архетипні зв'язки між цими давніми ранньоземлеробськими цивілізаціями.

Археологічні дослідження близькосхідних неолітичних комплексів демонструють подібну до трипільської традицію застосування червоного пігменту в ритуальних спорудах. Зокрема, в Чатал-Гююку (Çatalhöyük, VII–VI тис. до н. е.) численні святилища мали стіни, покриті червоною вохрою та прикрашені червоними малюнками (Mariottini, 2011), (Schotsmans, Busacca, Bennison-Chapman, 2020, p. 156–159).

Храм у поселенні Телль-Брака (Tell Brak, VI–V тис. до н. е.), одному з найбільших міст Верхньої Месопотамії, демонструє подібну до Трипілья практику використання червоного кольору (Tell, 2018). Храм першої фази Телль-Брака («Храм Червоного Ока») був виконаний із червоної глиняної цегли (Pilgrimage). Пізніші дві фази храму Телль-Брака відрізнялися своїм рішенням у кольорі оздоблення.

У східній частині Аммана (Йорданія) археологами досліджено стародавнє поселення Айн-Газаль (Ayn Ghazal), що належить до періоду докерамічного неоліту (VII–V тис. до н. е.). Аналіз архітектурних особливостей поселення дав змогу виділити два основні типи споруд: житлові будинки та культові споруди. Характерною особливістю саме ритуальних будівель є наявність червоних пігментів фарби на стінах і підлогах (Schmandt-Besserat, 2013). Локалізація червоного кольору суто в культових спорудах підтверджує його сакральне значення та використання для маркування ритуального простору.

Священне місце в поселенні Чайоню-Тепесі (Çayönü Tepesi, VIII–VI тис. до н. е.), розташованому на території сучасної південно-східної Туреччини, також демонструє використання червоного кольору в ритуальному контексті. Археологи дійшли висновку, що червонувата підлога спеціальної споруди поновлювалася щонайменше тричі й ретельно очищалася перед кожним поновленням (Kornienko, 2009, p. 88). «Немає сумніву, що це добре організоване та символічно прикрашене місце відіграло значну роль у житті поселення» (Kornienko, 2009, p. 89), – зазначено в матеріалах дослідження.

Археологічні дослідження неолітичного поселення Хачилар (Hacılar, близько VII тис. до н. е.), розташованого на південному заході Туреччини, підтверджують використання червоного кольору в архітектурних елементах. Зокрема, виявлено прямокутні будинки з кам'яними фундаментами, стіни

яких були покриті штукатуркою червоного кольору (Umurtak, 2000, p. 696), що свідчить про символічне використання цього кольору в ритуальних практиках.

Штучний курган Телль Карамель (Tell Qaramel, IX–VIII тис. до н. е.), розташований на півночі сучасної Сирії, має ознаки своєрідного громадського центру для проведення релігійних обрядів (Tell, 2018). Підкресленою особливістю цього центру стало те, що його окремі споруди були виконані чи організовані з глини червоного кольору. Причому підлога була більш темно-червоного кольору, ніж стіни (Mazurowski, 2005, p. 487). Уся кам'яна кладка окремих споруд була влаштована на червоній глині (Ancient). Ймовірні ритуальні ями, знайдені на цьому місці, теж були заповнені червоною глиною (Mazurowski, 2005, p. 485).

Обговорення результатів. Розширення предметного поля дослідження, пов'язаного з ранньоземлеробськими неолітичними релігіями з урахуванням «червоної символіки», відкриває нові перспективи. Аналіз цих елементів дає змогу глибше проникнути в духовний світ давніх землеробських спільнот і розкрити багатшаровість їхньої символічної системи.

Червона охра й інші червоні пігменти відігравали фундаментальну роль у ритуальній практиці розглянутих культур, що простежується в численних археологічних знахідках. Ця символіка виходить далеко за межі простого декоративного елемента і, ймовірно, втілює глибинні космогонічні уявлення.

Інтеграція «червоної символіки» до ширшого аналізу релігійних практик дає змогу простежити зв'язок між повсякденним і священним, матеріальним та ідеальним у світогляді землеробів. Це може свідчити про цілісність їхньої символічної системи.

Дослідження показує, що червоний колір системно використовувався в храмових комплексах, святилищах, своєрідних будинках для зібрань і в особливих місцях домашнього культу від Близького Сходу до Трипілья, що свідчить про існування спільних архетипних уявлень або складних культурних трансмісій.

Особливу увагу привертає багатшаровість нанесення червоного покриття. І в Небелівському храмі, і в близькосхідних комплексах (наприклад, Чайоню-Тепесі) простежується практика регулярного оновлення червоного покриття, що вказує на існування специфічних ритуалів підтримання сакральної чистоти простору.

Червоний колір використовувався для маркування різних рівнів сакральності – від найбільш священних місць (центральної храмової приміщення, вівтарі) до перехідних зон (пороги, входи, периметри жител). Це свідчить про складну систему релігійно-просторової організації давніх суспільств, де колір виступав важливим семіотичним кодом.

Червоний колір застосовувався не лише в архітектурі, а й на ритуальних предметах, що вказує на цілісну систему сакральної символіки, де колір виступав об'єднувальним елементом різних аспектів релігійної практики.

Аналіз археологічних матеріалів дає можливість запропонувати кілька ключових аспектів символічного значення червоного кольору в ранньоземлеробських суспільствах.

Символ сакрального простору та материнського начала

Фарбування храмів і святилищ у червоний колір або застосування червоних матеріалів у їхній структурі, ймовірно, слугувало способом створення сакрального, захищеного простору. Цей простір традиційно асоціювався з материнським началом – лоном Матері-Землі, символізуючи родючість, народження та відродження. У контексті ранньоземлеробських суспільств, де культ родючості відіграв центральну роль, червоний колір міг символізувати життєдайну силу землі та її зв'язок із жіночим репродуктивним началом.

Символ трансформації та переходу

Червоний колір асоціювався з процесами трансформації станів різних матеріалів і речовин, зокрема перетвореннями, що відбувалися під впливом сонця та вогню – червоних стихій. Використання червоного пігменту в ритуальних контекстах могло символізувати духовну трансформацію або божественну творчість. Ця ідея перетворення поширювалася на уявлення про життя і смерть, реінкарнацію та перехід між різними світами космосу.

Астрономічна символіка

Використання червоного кольору могло мати астрономічне значення, пов'язуючи храмові комплекси та святилища з певними небесними явищами: сходом сонця, місячними кульмінаціями (фазами місяця) або появою червоних планет. Це посилювало зв'язок між земними ритуалами та космічним порядком, створюючи відчуття єдності з космічними силами. Для ранньоземлеробських суспільств, чий господарський цикл був тісно пов'язаний з астрономічними спостереженнями, такий зв'язок мав особливе екзистенційне значення.

Психоемоційний вплив

Психологічні особливості сприйняття червоного кольору роблять його потужним засобом емоційного впливу. Червоний колір здатний викликати сильні емоції та підвищувати емоційний стан під час ритуалів, формуючи потужне психологічне середовище для релігійних практик і духовних переживань. Це могло сприяти досягненню змінених станів свідомості, необхідних для спілкування з божественними силами, силами природи чи предками, а також для отримання містичних відкриттів.

Таким чином, включення «червоної символіки» до дослідницького поля релігійних виявів стародавніх землеробів значно збагачує наше розуміння їхніх релігійно-міфологічних уявлень і демонструє нерозривний зв'язок між їхніми космогонічними концепціями, ритуальними практиками та повсякденним життям.

Висновки. Проведене дослідження використання червоного кольору в сакральних спорудах і побутових місцях культу дає змогу зробити такі висновки:

1. Червоний колір відіграв фундаментальну роль у релігійно-обрядовій практиці неолітичних / енеолітичних культур від Близького Сходу до ареалу трипільської культури, що підтверджується систематичним використанням червоних пігментів у храмових комплексах, святилищах і місцях домашнього культу.

2. Виявлено складну систему застосування червоного кольору в сакральній архітектурі, що передбачала багат шарове нанесення пігментів, спеціальні технології обробки матеріалів та чітко визначені зони використання. Це свідчить про існування розвиненої ритуальної практики та глибоке розуміння символічного значення кольору.

3. Встановлено, що червона символіка виходила за межі суто декоративної функції та була інтегрована в цілісну систему релігійно-міфологічних уявлень. Вона охоплювала різні рівні сакральності – від центральних храмових приміщень до перехідних зон у житлових спорудах.

4. Червоний колір у релігійному середовищі трипільців можна розглядати як елемент комплексної знаково-символічної системи, що структурувала їхній життєвий і храмовий простір, відповідно до міфологічних уявлень про устрій світу.

5. Аналіз археологічних матеріалів дав змогу виділити основні аспекти символічного значення червоного кольору: маркер сакрального простору, символ материнського начала, індикатор трансформації та переходу, елемент астрономічної символіки та засіб психоемоційного впливу під час ритуалів.

6. Простежено спільні риси у використанні червоного кольору в культових спорудах Близького Сходу та трипільської культури, що може свідчити про існування спільних архетипних уявлень або культурних контактів (взаємовпливів) між ранньоземлеробськими спільнотами.

7. Доведено, що вивчення «червоної символіки» є перспективним напрямом для поглибленого розуміння духовного світу давніх землеробських суспільств та розкриття багат шаровості їхньої символічної системи. Проведений компаративний аналіз підсилює вияви спорідненості неолітичної релігійної системи території Близького Сходу та сучасної України.

Перспективи подальших досліджень передбачають розширення географічних меж аналізу використання червоного кольору в сакральних контекстах неоліту та енеоліту, а також поглиблене вивчення взаємозв'язку між символікою кольору й іншими аспектами релігійних уявлень давніх землеробських

спільнот. Важливим напрямом є дослідження співвідношення червоного кольору з іншими кольорами в сакральних комплексах (зокрема, з білим), що уможливить реконструкцію цілісної сакральної колірної символіки ранньоземлеробських суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Відейко М. Світ Трипілля. Давні хлібороби між Карпатами і Дніпром. Київ : Laurus, 2014.
- Відейко М., Бурдо Н. «Мегаструктура» – Храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. Культовий комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: зб. наук. пр. Київ: Астролябія. 2015.
- Завалій О. І. Особливості конструкції небелівського храму: монументальні елементи, устрій та їхній ритуально-релігійний сенс. Софія. 2021. № 1. С. 5-11.
- Завалій О. Небелівський диск. Священна реліквія Трипільського храму (4 000 р. до н. е.). К. : ФОП Халіков, 2021.
- Завалій О. Про трипільське святилище 4 тисячоліття до Р. Х., яке радянська наука визнала коморою (за мотивами енциклопедії «Трипільська культура» 1940 р.). URL: <https://tureligious.com.ua/pro-trypilske-sviatylyshche-4-tysyacholittia-do-r-kh-i-ake-radianska-nauka-vyznala-komoroiu-za-motyvamy-entsyklopedii-trypilska-kultura-1940-r/>
- Трипільська культура. Т. 1. К., Видавництво академії наук УРСР, 1940.
- Ancient Architects. 12,890-Years-Old! YOUNGER DRYAS Settlement of Tell Qaramel. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HKg6bEzm9Jc>
- Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Mega-Economy. URL: <https://www.sfb1266.uni-kiel.de/en/projects/cluster-c-d1-population-agglomerations-at-tripolye-cucuteni-mega-sites/trypillia-megasites/mega-economy>
- Early Urbanism in Europe. The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. Warsaw / Berlin : Published by De Gruyter Poland Ltd, 2020.
- Kornienko T. Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period. Journal of Near Eastern Studies. 68 (2). 2009. P. 81-102.
- Mariottini C. The Wall Paintings at Catalhoyuk. 2011. URL: <https://claudemariottini.com/2011/09/22/the-wall-paintings-at-catalhoyuk/>
- Mazurowski R. F. Tell Qaramel Excavations 2005. Polish Archaeology in the Mediterranean 17. 2005.
- Schmandt-Besserat D. Murals and Floor Paintings at 'Ain Ghazal. Ex Oriente. 2013. <http://dx.doi.org/10.26153/tsw/5878>
- Schotsmans E., Busacca G., Bennison-Chapman L. et al. Pigment Use at Neolithic Çatalhöyük. NEAR EASTERN ARCHAEOLOGY 83.3. 2020.
- Tell Brak – Ancient Urban & Religious Centre – Eye Temple. 2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=X58R_-Nf9mo
- Tell Qaramel. 2018. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Tell_Qaramel
- The Pilgrimage Center of the Late Chalcolithic Age, "Temple of the Eye". URL: <https://arkeonews.net/the-pilgrimage-center-of-the-late-chalcolithic-age-temple-of-the-eye/>
- Trypillia mega-sites of the Ukraine. URL: https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/trypillia_ahrc_2018/downloads.cfm
- Umurtak G. A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period. Belleten 64 (241), 2000. P. 683-703.

REFERENCES

- Ancient Architects. 12,890-Years-Old! YOUNGER DRYAS Settlement of Tell Qaramel. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HKg6bEzm9Jc>
- Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Mega-Economy. URL: <https://www.sfb1266.uni-kiel.de/en/projects/cluster-c-d1-population-agglomerations-at-tripolye-cucuteni-mega-sites/trypillia-megasites/mega-economy>
- Early Urbanism in Europe (2020). The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. Warsaw / Berlin : Published by De Gruyter Poland Ltd.
- Kornienko, T. (2009). Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period. Journal of Near Eastern Studies. 68 (2). P. 81-102.
- Mariottini, C. (2011). The Wall Paintings at Catalhoyuk. URL: <https://claudemariottini.com/2011/09/22/the-wall-paintings-at-catalhoyuk/>
- Mazurowski, R. F. (2005). Tell Qaramel Excavations 2005. Polish Archaeology in the Mediterranean 17.

- Schmandt-Besserat, D. (2013) Murals and Floor Paintings at 'Ain Ghazal. *Ex Oriente*. <http://dx.doi.org/10.26153/tsw/5878>
- Schotsmans, E., Busacca, G., Bennison-Chapman, L. et al. (2020) Pigment Use at Neolithic Çatalhöyük. *NEAR EASTERN ARCHAEOLOGY* 83.3.
- Tell Brak – Ancient Urban & Religious Centre – Eye Temple (2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=X58R_-Nf9mo
- Tell Qaramel (2018). URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Tell_Qaramel
- The Pilgrimage Center of the Late Chalcolithic Age, “Temple of the Eye”. URL: <https://arkeonews.net/the-pilgrimage-center-of-the-late-chalcolithic-age-temple-of-the-eye/>
- Trypillia mega-sites of the Ukraine. URL: https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/trypillia_ahrc_2018/downloads.cfm
- Trypillian Culture (1940). Vol. 1. Kyiv, Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
- Umurtak G. (2000). A Building Type of the Burdur Region From the Neolithic Period. *Belleten* 64 (241). P. 683-703.
- Videiko, M. (2014). *The World of Trypillia: Ancient Farmers Between the Carpathians and the Dnieper*. Kyiv: Laurus.
- Videiko, M., & Burdo, N. (2015). “Megastructure” – Temple in the Trypillia Settlement near the Village Nebelivka. *The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours. Essays in Memory of V. Kruts*. Astrolabia Publishing House.
- Zavaliy, O. (2021). About the Tripillian sanctuary of the 4th millennium BC, which Soviet science recognized as a pantry (based on the encyclopedia “Tripillian culture” of 1940). URL: https://tureligious.com.ua/pro-trypilske-sviatylyshche-4-tysiacholittia-do-r-kh-i-ake-radianska-nauka-vyznala-komoroiu-za-motyvamy-entsyklopedii-trypilska-kultura-1940-r/#_ftn12
- Zavaliy, O. (2021). Features of the Construction of the Nebelivka Temple: Monumental Elements, Structure and Their Ritual and Religious Meaning. *Sophia. Human and Religious Studies Bulletin*, 17, p. 5-11.
- Zavaliy, O. (2021). *Nebelivka Disk. Sacred relic of the Trypillian temple (4000 BC)*. Kyiv: FOP Khalikov.